

חורבת אִטוואני : יישוב מימי הבית שני, התקופה הרומית- ביזנטית והתקופה המוסלמית הקדומה

סקירה ראשונית של עונת החפירות 2011

בנימין הר־אבן

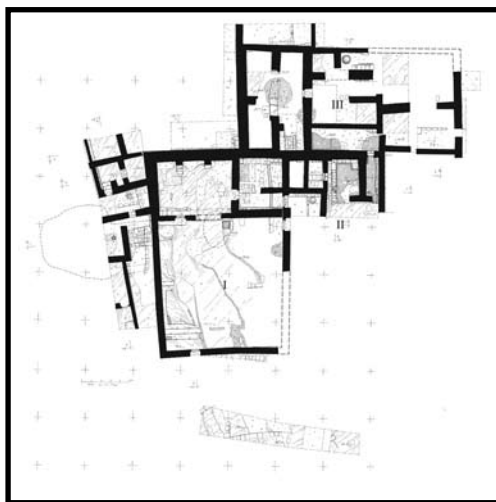
מבוא

ח'רבת אִטוואני שוכנת בדרום הר חברון, בספר מדבר יהודה, כ־1.5 ק"מ ממערב ליישוב מעון המודרני וכ־3 ק"מ מדרום־מזרח לכרמל (איור 1). החורבה ממוקמת ברום של כ־800 מ' מעל פני הים, משני עבריו של גיא רחב המתנקז צפונה אל ואדי אלוער, אחד מיובליו העליונים של נחל חבר. עיקר השרידים מצויים מעל הגדה המערבית של הגיא על מדרונה של כיפה נישאת, ואילו מיעוטם בצדו המזרחי של הגיא. בסמוך לאתר, על בסיס הגיא, עברה הדרך הקדומה שקישרה בין כרמל למצדה, ואשר קטעים ממנה נתגלו ונמדדו בסקר שנערך טרם החפירות במקום (וראו להלן).

את האתר סקרו לראשונה קונדר וקיצ'נר במסגרת הסקר הבריטי של שנת 1875 (Conder and Kitchener, 1883, 410). הסוקרים תיארו יסודות וקירות עתיקים, מערות קבורה ואגן ריסוק של בית בד. סקר נוסף ערך במקום ב־1882 ויקטור גרן (גרן, 1982, עמ' 112). הוא ציין כי בגיא שלמרגלות החורבה יש באר מים פעילה המשמשת את הרועים "גם בימים אלה". האתר נסקר שוב בידי משה כוכבי בסקר החירום שנערך בשנת 1972 (כוכבי, תשל"ב, עמ' 76). סקר נוסף ערך במקום מנחם מרקוס במסגרת סקר מדבר יהודה (מרקוס, 1986, עמ' 131–132), ואילו בשנת 1987 ערך במקום צבי אילן סקר מקיף (אילן, 1991, עמ' 305–306), במסגרתו נסקר מבנה ציבור גדול אותו הוא זיהה אילן כבית כנסת מהתקופה הביזנטית. סקר נוסף ערך במקום ב־1998 שחר בן מטעם יחידת קמ"ט ארכיאולוגיה. במסגרת סקר זה נמדדו ושורטטו גבולות האתר הארכאולוגי.

במהלך נובמבר 2010 נערך סקר מקיף באתר במשך ארבעה ימים, וזאת לצורך קידום תוכנית מתאר מוסדרת וחיבור לתשתיות של היישוב הבדואי שבתחומי האתר. חוליית הסקר כללה שלושה ארכאולוגים ומודד.¹

1 בחוליית הסקר השתתפו בנימין הר־אבן (ראש החוליה), יבגני אהרונוביץ (ארכאולוג סוקר), ליאור שפירא (ארכאולוג סוקר), פליקס פורטנוב (מודד).

איור 2: תוכנית כללית של החפירה בשטח A

עיקר השרידים בשטח זה שייכים למכלול בנייה רחב ידיים שגודלו כ־35X30 מ' ושלב הבנייה העיקרי שלו ביזנטי. אילן הציע לזהות מבנה זה כבית כנסת מהתקופה הביזנטית (אילן, 1991, עמ' 305–306). דוד עמית שלל זיהוי זה (עמית, תשס"ג, עמ' 86–87).

המכלול מורכב משלושה אגפים: מערבי (יחידה I), מזרחי (יחידה II) וצפוני (יחידה III), שנבנו במספר שלבים. המכלול עושה שימוש במערך חציבות ושרידים קדומים מימי בית שני כפי הנראה. בתקופה המוסלמית הקדומה משתנים המבנה ושימושו.

איור 3: שטח A: מראה כללי בתום החפירה, מבט מצפון

שלב I: שרידים מימי בית שני
(איורים 4-5)

נראה כי יש לשייך לתקופה זו מבנה שנחשף בחלקו הדרום-מערבי של השטח ושרידיו חצובים בסלע. מן המבנה, שיש לשחזר את תוכניתו כאולם רחב מלבני, השתמר הצד המערבי בלבד. צדו המזרחי נהרס ולפיכך ניתן לעמוד על רוחבו של המבנה בלבד (8 מ'). לפני הבנייה נערכו חציבות

רחבות היקף במתחם כולו. הדופן המערבית של המבנה נחצבה כולה בסלע בחציבה אנכית, ושימשה מסד לחלקו העליון של הקיר. מרבית הקירות המקוריים של המבנה לא שרדו ושחזורם נעשה על סמך מערך החציבות הנרחב שבשטח.

המבנה מתייחד במערכת מושבים - ספסלים מדורגים החצובים בסלע וערוכים לאורך כותלי האולם. מן המערכת השתמרו חלק מהספסלים שלאורך הדופן הדרומית, הספסל שלאורך הדופן המערבית וקטע קטן מהמערך שלאורך הדופן הצפונית. הספסלים שבדופן המזרחית (אם היו כאלה) לא השתמרו כלל והוסרו בחציבה מאוחרת.

איור 1: תצלום אוויר: מפת איתור שטחי חפירה

במהלך הסקר תועדו ונמדדו כ־60 מוקדים ארכאולוגיים מסוגים וטיפוסים שונים - מערות מגורים, מערות קבורה, אזור תעשייה הכולל בית בד, מבני ציבור, מבנים פרטים ועוד. בסקר נתגלו פריטים ארכיטקטוניים ובהם משקופים מעוטרים בטבולה אנסטה עם עיטורי רוזטה ונאספו חרסים רבים ובהם כ־100 שפיות אופייניות מתקופות הברזל ועד המוסלמית הקדומה. כמו כן נתגלו ממצאים מיוחדים דוגמת שבר מכסה סרקופג ששימש לקבורה והוצא ככל הנראה מאחת ממערות הקבורה באתר, וכן כלי אבן מבזלת ובהם קערת שחיקה מתקופת הברונזה הקדומה. לצד אלה נאספו בשפכי השוד של מערות הקבורה עשרות שברים של גלוסקמאות מימי בית שני ועוד. בעקבות ממצאי הסקר הוחלט על קיום חפירת הצלה שתסייע במיפוי העתיקות באתר ותקבע היכן ניתן לאשר בנייה.

שמונה שטחי חפירה נפתחו על מדרונה הצפוני של הכיפה, בין בתי היישוב המודרני (איור 1).² שטח A נפתח במרכז האתר, באזור בו נראו שרידיו של מבנה גזית, אשר זוהה בעבר כבית כנסת מהתקופה הביזנטית (אילן, 1991, עמ' 305–306). מדרום נפתחו שני שטחים נוספים B ו-C אשר בהם נראו טרסות על גבי קירות קדומים. שטחים D, E ו-F נפתחו מצפון לשטח A באזור בו נמצאו מערות קבורה, מתקנים חקלאיים ושרידי קירות קדומים. שטח G נפתח במעלה המדרון בתחום של מכלול מערות קבורה ואילו שטח H נפתח מצדו המזרחי של הגיא, ממזרח לכביש הגישה הראשי של הכפר. בשטח זה חפרו יובל פלג וליאור שפירא, זמן קצר לאחר החפירות העיקריות, בעקבות עבודות להרחבת הכביש שבמהלכן נחשפה מערת מגורים במקום.

שטח A: מכלול הבנייה הציבורי (איורים 2-3)

בשטח זה המצוי במרכז החורבה נחשפו שרידים מימי בית שני והתקופות הביזנטית והמוסלמית הקדומה. היישוב באתר בתקופה המוסלמית הקדומה עד לשלהי המאה העשירית והשימוש המשני שעשו תושביו במבני האתר הקדום פגעו בתוכנית המקורית של המבנים ומקשים על שחזורם.

2 החפירה (יו"ש 2011-3-6) נוהלה בידי בנימין הראבן מטעם קמ"ט ארכאולוגיה ביו"ש ונערכה במאי-יוני 2011. בחפירה סייעו פי פורטנובו (מדידות וסרטוט), מי מנוקיאן (ציור חרסים), שי עממי (צילום).

76). בדומה למבנה בחורבת טוואני האלמנט המרכזי בבסיס התוכנית האדריכלית של כלל המבנים הנ"ל הוא מערכת הספסלים המצויה לאורך כותליהם כאשר פנים המבנה הנו חלל מרכזי אחד שאליו מתייחסים הספסלים (מעוז, 1992, 331-344). תוכנית זו יוצרת מבנה שהמוקד שלו הוא מרכז המבנה. המבנה בחורבת טוואני מתייחד לעומת המבנים שהוזכרו לעיל בהיעדרם של עמודים. אולם דומה כי למרות חסרונם של אלה הרי שלא ניתן להתעלם מהדמיון הכללי של בתי הכנסת למבנה הנדון ומאופיו הפונקציונלי ושימוש כמבנה ציבורי. יש להניח כי חסרונם של העמודים נובע ממיזותיו הצנועים של המבנה ומאופיו הכפרי, לעומת המבנים האחרים המצויים במרכזים גדולים וחשובים יותר.

עם זאת נותרו עדיין כמה שאלות מרכזיות ללא מענה. המרכזית שבהן – מהות הבנייה לצד אולם בית הכנסת. דומה כי מערך החציבות באגף המערבי של השטח, ובמיוחד חציבת הכותל המערבי של המבנה, מלמדת כי אולם בית הכנסת, החצר החצובה והאולם המקורה שמצפון לו נבנו ככל הנראה כמערך ציבורי אחד. אם העמדה זו נכונה, אזי יש להניח כי האגף המערבי כולו שייך כבר לשלב בנייה זה. ויתרה מזו: ייתכן שחלק מהקירות, ובמיוחד חלקים מהקיר הצפוני של האגף, הם מקוריים ויש לשייכם לשלב זה. מכאן שאולם בית הכנסת היה חלק ממתחם ציבורי שכלל את בית הכנסת כשמצפונו חצר קטורה ומעבר לה אולם מקורה.

שאלת תיארוך המבנה נותרה ללא מענה חד-משמעי. במהלך החפירה התברר כי כל שטח החצר הקטורה ומבנה הספסלים מופרע ומלא בפסולת מודרנית. אשר על כן תיארוך המבנה מושתת על כרונולוגיה יחסית של מערך החציבות בשטח ועל הבחנות סטריגרפיות. הנתונים בשטח מלמדים כי מבנה הספסלים נחתך ויצא מכלל שימוש במהלך הבנייה של השלב הבא במאה השישית ועד לתחילת המאה השביעית. לפיכך ניתן לקבוע ולומר כי מבנה הספסלים נבנה קודם לתקופה זו. כאמור לדעתנו יש לזהות את המבנה כבית כנסת ששימש את האוכלוסייה היהודית שהתגוררה במקום. מנתוני החפירות ברחבי האתר (וראו להלן) עולה כי יהודים התגוררו במקום למן ימי הבית השני (מאה ראשונה) ועד לאחר מרד בר־כוכבא (מאה שנייה ואולי אף אחריה). הדעת נותנת כי המבנה הוקם במהלך מאות אלו. לא ניתן לקבוע האם המבנה שימש כבר לפני חורבן הבית או בתקופה שבין המרידות.

שלב II: שרידים מהתקופה הביזנטית

עיקר השרידים בשטח שייכים, כאמור, למכלול בנייה רחב ידיים שגודלו כ-35X30 מ'. המבנה המתוארך לתקופה הביזנטית בנוי בחלקו אבני גזית ובחלקו חצוב בסלע. במכלול שלוש יחידות שנבנו כנראה בכמה שלבים. האגף המערבי (יחידה I) עושה שימוש בשרידים מימי הבית השני; האגף המזרחי (יחידה II) בנוי ממזרח לאגף המערבי; היחידה הצפונית (יחידה III) בנויה בצדו הצפון-מזרחי של המכלול, מצפון לאגף המזרחי.

איור 4: שטח A: מראה כללי של האגף המערבי בתום החפירות ובו שרידי אולם הציבור (בית הכנסת), מבט ממזרח

איור 5: שטח A: הספסלים החצובים באולם הדרומי (בית הכנסת)

הספסל התחתון במערך המושבים משתרע לאורך שלוש דופנות המבנה ששרדו, ויוצר את צורת האותח. מעליו בדופנות האורך של המבנה נחצבו ספסלים מדורגים היוצרים צמד טריבונות. לאורך הדופן הדרומית נחצבו ארבעה ספסלים מדורגים; רוחבם 0.50 מ' וגובהם 0.30 מ'. רוחב השלח של הספסל העליון ביותר מגיע ל-1.10 מ'. בדופן הצפונית נקבעו שלושה ספסלים (0.40 מ' רוחב).

פתח הכניסה, ממנו השתמרו באתר אבן הסף והמזווה המערבית, היה קבוע בדופן הדרומית של האולם. הכניסה אל האולם הייתה מהרחוב המדורג שנמתח מדרום למבנה, בכיוון מזרח-מערב. ממנו היה המעבר ישירות אל האולם, דרך הספסל העליון רחב השלח ואל מערך המושבים הדרומי. ייתכן כי הספסל העליון רחב השלח שימש גם כמסגרת היקפית שהובילה את קהל הבאים בנוחיות למקומו לאורך הספסלים.

דומה כי תוכניתו של האולם על מערכת הספסלים שבו אינה

מותירה ספק בדבר שימוש כאולם ציבורי שנועד להתכנסות של קהל רב למגוון צרכים. יש להניח כי מבנה ציבור זה שימש את האוכלוסייה היהודית שהתגוררה במקום ומכאן גם זיהויו כבית כנסת המשמש לצורכי הקהילה השונים (לוין, תשמ"ח, עמ' 11-29; לוין, תש"ן, 79-84).

זיהויו של המבנה הציבורי בחורבת טוואני כבית כנסת מסתמך על הדמיון האדריכלי למבנים שזוהו כבתי כנסת מהתקופה הרומית הקדומה במצדה (Yadin, 1981, 19-23), בהרודיון (Forester, 1981, 24-29), בגמלא (Gutman, 1981, 30-34), בקרית ספר (Magen, Tzionit), ובמודיעין (and Sirkis, 2004, 179-300) וקסלר-בדולח, און ורפיאנו, תשס"ד, עמוד 72-

בשלב זה של הבנייה נבנה ושופץ כל האגף המערבי מחדש תוך הכנסת שינויים מפליגים בתוכנית המבנה, שמשנים כליל את פניו ואת צביונו. אולם הציבור (בית הכנסת) שמן השלב הקודם, נהרס ויוצא מכלל שימוש. כל החלק המזרחי של האולם כולל הספסלים, הוסר בחציבה שפילסה את פני הסלע והרחיבה את החצר הקטורה. הספסלים המדורגים הושארו כמות שהם רק בפינה הדרום-מערבית של האולם אל מול פתח הכניסה, כנראה בשל המפלס הגבוה של הרחוב לעומת מפלס המבנה. הבדלי מפלס אלה מחייבים את קיומו של גרם מדרגות שיוביל אל המבנה פנימה מהרחוב. אשר על כן בשלב זה מוסבים הספסלים שמול הכניסה ומשמשים גרם מדרגות לכל דבר המוביל מהרחוב אל החצר הקטורה. בדופן המערבית של החצר פתח חצוב המוביל למערה טבעית שהורחבה בחציבה. בצדה הצפוני של החצר הותקן בור מים חצוב ומטויח.

מצפון לחצר הקטורה שני חדרים מקורים הבנויים לאורך הקיר הצפוני של האגף. גודלו של החדר המערבי כ-8X5 מ'. מפלס רצפת החדר גבוהה בכ"0.60 מ' ממפלס החצר. הכניסה אליו היא מדרום מתוך החצר הקטורה דרך גרם בן שתי מדרגות. שתי אומנות קשת ניצבו בקיר הצפוני של החדר. הקיר הדרומי של החדר וצמד אומנות הקשת שבו לא השתמרו.

בדופן המזרחית של החדר קבוע פתח ממנו יורדים, בעזרת שתי מדרגות, לחדר נוסף שגודלו 5X4.5 מ', המצוי ממזרח ונתחם בקיר המזרחי של האגף. לאורך הדופן המזרחית של החדר נחשפה שורה של אריחי היפוקאוסט האופייניים לבתי מרחץ שתפקודם כאן אינו ברור. בפינה הדרום-מזרחית של החדר קבוע הפתח המוביל אל האגף המזרחי.

האגף המזרחי (יחידה II)

ממזרח לאגף המערבי בנוי אגף נוסף, שגודלו המשוער 20X20 מ'. מעל צדו המזרחי בנוי כיום מבנה מודרני שפגע בחלק זה של המבנה ומונע כל אפשרות של מחקר בו. מן האגף נחשף בחפירה קטע קטן בלבד בפינה הצפון-מערבית שלו. בחפירה נחשף כמעט במלואו הקיר הצפוני של המתחם הנמתח לאורך של 35 מ' בקירוב (מעל צדו המזרחי בנוי כיום מחסן מודרני). מדרום, לאורכו של הקיר, נחשפו שלושה חדרים מהשלב המקורי של הבנייה בתקופה הביזנטית. החדר המזרחי (5X5 מ') מרוצף פסיפס לבן גס. הקיר הדרומי שלו לא השתמר למעט קטע קטן ושחזורו המלא נעשה בעזרת רצועת הסגירה של הפסיפס שהשתמרה. בצדו הצפוני של החדר קבוע פתח מעבר לאגף הצפוני ואילו ממערב לחדר שני חדרים נוספים. הדרומי שבהם הנו מסדרון (4.5X2 מ'), שבקצהו המערבי הפתח המחבר בין האגף המערבי לכנף הצפונית של האגף המזרחי. מצפון למסדרון חדר נוסף הנסמך לקיר הצפוני של האגף.

מהמכלול שרד הקיר הצפוני לעתים לגובה של שמונה נדבכים (כ"2.5 מ'). מהקיר המערבי שרדו קטעים הכוללים את הפינה הצפון-מערבית בחיבור עם הקיר הצפוני וכן חציבה אנכית לאורכו של הקיר המערבי אשר ממשיכה את הקיר הבנוי. בפאה המערבית של המבנה, אל תוך הכותל החצוב בסלע, חצובה מערה ששימושה הקדום אינו ברור. אליה מוביל מסדרון צר שחצוב גם הוא בסלע. כיום משמשת המערה כמחסן של בעלי הבית הסמוך למבנה.

הפינה הדרום-מערבית של המבנה וכן הקיר הדרומי נחשפו ממש מתחת לכביש המודרני שנשלל בשנים האחרונות. מהאגף המזרחי נחשפה הכנף הצפונית בלבד, משום שמעל החלק המזרחי של אגף זה יש כיום מבנה מודרני.

היחידה הצפונית, הנסמכת לאגף המזרחי, נפגעה מאוד בבנייה מהתקופה העבסית. מן השלב המקורי שלה נותרו שרידים מעטים שאינם מאפשרים שחזור מלא של תוכניתה ושל תפקידה הפונקציונלי.

בתחומי המכלול נמצאו מספר פריטים ארכיטקטוניים המעידים על פארו של המתחם. המכלול נסקר בשנות ה"80 בידי אילן שהציע לזהותו כאמור כבית כנסת. במסגרת הסקר שערך נמצאו פריטים ארכיטקטוניים נוספים שנעלמו ונשדדו מהמקום במהלך השנים (אילן, 1991, עמ' 305-306).

האגף המערבי (יחידה I)

דומה כי חלקים מאגף זה המצוי בצד המערבי של המכלול, נחצבו ונבנו עוד בשלב הראשון של הבנייה בימי בית שני. בתקופה הביזנטית נבנה כל האגף מחדש. האגף בעל תוכנית רבועה וגודלו 14X22 מ'. לשם בנייתו נעשה שימוש במערך החציבות של השלב הקודם. השטח כולו פולס ויושר בחציבה מחודשת וחולק לשתי יחידות משנה, שכללו חלק מקורה ובו שני חדרים בשליש הצפוני של האגף וחצר קטורה ששטחה הפנימי 13X13 מ' מדרום להם. קירות האגף נבנו בבניית גזית משובחת. מהקיר המערבי השתמרה הפינה הצפון-מערבית הבנויה אבני גזית גדולות וכן הקיר הצפוני של האגף אשר שרד לכל אורכו לעתים עד לגובה של שמונה נדבכים (כ"2.5 מ'). בצד מזרח נתחם האגף בקיר ארוך ממנו נחשף קטע באורך של כ"12 מ'. רוחב הקיר 0.80 מ' והוא נבנה באבני גזית. בקיר שהשתמר לגובה נדבך אחד מעל היסוד, נמצאו שני פתחים המחברים את האגף המערבי עם האגף המזרחי. פתח אחד יוצא מהחצר הקטורה ואילו השני מחבר את האגף המזרחי ישירות עם החלק המקורה. שרידים מהקיר הדרומי של האגף השתמרו מהפינה הדרום-מערבית ועד הפינה הדרום-מזרחית. בחלקו המערבי של הקיר נחשף הפתח הראשי למבנה המוביל מן הרחוב הנמתח מדרום למבנה אל תוככי האגף המערבי.

התברר לאשורו בחפירה. במזרח נחשף קטע מהקיר הסוגר המזרחי של המבנה אולם לא נתגלו שרידים של אפסיס הבנוי ממערב לו, כלומר אפסיס פנימי. ייתכן כי לכנסייה היה אפסיס חיצוני הבנוי ממזרח לכותל המזרחי, אולם באזור זה מצוי היום מבנה מודרני, ולא ניתן היה לבדוק השערה זו.

תוצאות החפירה מלמדות כי בתקופה הביזנטית היה בשטח זה מכלול בנייה רחב ידיים שגודלו כ־30X35 מ'. המכלול מורכב משלושה אגפים. דומה כי האגפים המערבי והמזרחי שימשו כמתחם ציבורי כלשהו במרכז היישוב, אולי מנזר או תחנת מסחר ודרכים, כשלצדם כנסיית בסיליקה. בניית המכלול בתקופה הביזנטית מוציאה מכלל שימוש את אולם בית הכנסת. אשר על כן הדעת נותנת כי בשלב זה הקהילה היהודית שהתגוררה ביישוב משך מאות בשנים, התפוררה ולא שרדה במקום.

שלב III: שרידים מהתקופה המוסלמית הקדומה

בתקופה זו הנמתחת על פני המאות 7–10, ממשיך השימוש במכלול, תוך שינויים ובנייה חדשה הפוגעת ומשנה את תוכנית המבנה באגפים המערבי והמזרחי. ניכרים סימנים לפירוק קירות ובנייה של קירות אחרים במקומם, להרס רצפות פסיפס ובנייה של טבונים בחדרים השונים, ואילו מבנה הכנסייה יוצא לחלוטין מכלל שימוש, ובתוכו נבנים חדרים וכן שורה של מתקנים בעלי קמרון חביתי שמהותם אינה ברורה לאורך הכותל הדרומי של הכנסייה.

שטחים B ו-C: שטחי מגורים (איור 7)

בשטחים אלה נערכו חתכי בדיקה בטרסות ובמילויים שהוערמו על הסלע. בשטח B נפתחו שני ריבועים ובהם נחשפו שרידי מבנה מהתקופה הביזנטית שאליו נסמכו קירות אחדים ששימשו בתקופה המוסלמית הקדומה.

בשטח C נערכה חפירת בדיקה לצד קיר קדום שעליו הושתתה טרסה מודרנית. בחפירה נתברר כי קיר זה הנו חלק ממבנה מימי בית שני, ככל הנראה מהתקופה שבין המרידות במאה השנייה.

היחידה הצפונית (יחידה III) (איור 6)

מצפון לאגף המזרחי נסמכת אליו יחידה נוספת, שנפגעה קשות מבנייה בתקופה העבסית, שחדרה במרבית המבנה אל מתחת למפלס הרצפות.

מהקירות המקוריים של המבנה שרדו בעיקר קירות הכנף הדרומית אשר המשיכו לשמש גם בתקופה העבסית. מהשרידים שנותרו ניתן לקבוע כי ציר המבנה הנו בכיוון מזרח-מערב. חזית המבנה ובה הכניסה קבועה במערב. מקיר החזית השתמר השליש הדרומי ובו חציו הדרומי של הפתח. הקיר בנוי אבני גזית גדולות מאוד (חלקן באורך 2.5 מ') מהוקצעות ומוחלקות היטב. מן הפתח נותר

באתרו בסיס המזוזה הדרומית ובו מסותתת אומנה אחוזה בעלת בסיס מדורג וכן חציו הדרומי של סף הכניסה למבנה העשוי מאבן גזית אחת גדולה. בחזית הסף נותרה באתרה אחת מאבני הריצוף של החצר שהשתרעה בחזית המבנה, גם היא עשויה מלוח אבן בודד מסותתת ומוחלק למשעי, שגודלו כמעט 1X1 מ'.

דומה כי פארה של חזית המבנה ותוכנית המבנה בכלל, למרות השתמרותו הדלה, אינה מותירה ספק בדבר שיוכו של המבנה כמבנה ציבור וזיהויו ככל הנראה ככנסייה ביזנטית. אומנות

איור 6: שטח A: מראה כללי של היחידה הצפונית (הכנסייה) בתום החפירה: שרידי קיר הכניסה הבנוי גזית ומעבר לו שרידי הנרתקס והסיטרה הדרומית, מבט ממערב

אחוזות דומות בעלות בסיס מדורג נתגלו במבני ציבור נוספים מהתקופה הביזנטית באזור, דוגמת הכנסייה שנחשפה בחורבת אריסטובוליה (Peleg & Batz, 2008, 1572-1573) ובבית הכנסת שבסוסייה (Magen, 2008, 247-256). הכניסה המונומנטלית הובילה אל חדר רחב (10X2 מ') מרוצף בלוחות אבן לא רגולריים, ששימש כנרתקס של הכנסייה. מן הנרתקס שרד בסיס הקיר המזרחי החוצץ בין הנרתקס לאולם, כמעט למלוא אורכו, ובו אבן סף הכניסה אל הסיטרה הדרומית.

הסיטרה הדרומית היא האלמנט היחיד ששרד מאולם הכנסייה. מן הסיטרה שרד חלקו המערבי של הסטילובט הדרומי וכן קטעים מהרצפה, שהייתה עשויה מאבני פסיפס לבן גס. מאולם התווך של הכנסייה לא שרד דבר; הבנייה העבסית שירדה עד הסלע הסירה לחלוטין את רצפות הפסיפס של אולם התווך ושל הסיטרה הדרומית. גם מיקומו של האפסיס לא

מתחם תעשייה - גת ובית בד

ממערב למערת הקבורה המפוארת משתרע מתחם חצוב אשר שימש כאזור תעשייתי ובו בית בד וגת. תעלות יסוד החצובות בסלע מלמדות על חלוקה למספר מתקנים. בצדו המזרחי של המתחם סדרה של שלושה ספלולים קוניים גדולים החצובים בסלע; ייתכן כי שימשו להצבת קנקני אגירה גדולים. הספלולים נחצבו על דופן חצובה של מתקן דמוי גת משוכללת. הגת הייתה מרוצפת פסיפס ממנו נותר תשלילה בלבד. מן הגת נחפרה רק הכנף הדרומית.

בצדו המערבי של המתחם החצוב נמצא בית הבד ממנו נותר רק אגן הריסוק. אגן הריסוק נחצב מגוש סלע אשר לא נותק ממקומו ונראה כי נותר בשל כך באתרו. סביב אגן הריסוק נחצב מדרך למעבר לבהמות שסובבו את אבן הריסוק. מתקן הכבישה לא התגלה בסקר ומיקומו אינו ידוע. אגן ריסוק נוסף נמצא מדרום למערת הקבורה.

נראה כי המתחם התעשייתי כולל הגת הותקנו בתקופה הביזנטית, לאחר יציאתן משימוש של מערות הקבורה.

שטח E: מתחם מערות קבורה מימי בית שני (איור 9)

איור 9: שטח E: מערת הקבורה הצפונית חדר הקבורה ומערכת הכוכים

צמד מערות קבורה החצובות זו ליד זו בתוך מתחם קבורה חצוב בסלע בצדו המערבי של האתר. למערות פתח כניסה מדורג החצוב כקשת שבתוכה קבוע הפתח למערה. חציבת המערה הדרומית לא הושלמה ואילו המערה הצפונית כוללת חדר קבורה מרכזי אשר סביבו חצובים כוכים. בחזית נמצאו עצמות אדם שהוצאו מהמערות במהלך שוד עתיקות. מערות קבורה מטיפוס זה אופייניות לימי הבית השני וייתכן שיש לשייכן לתקופה שבין המרידות במאה השנייה.

שטח D (איור 8)

איור 7: שטח C: המבנה, מבט לדרום

בשטח זה נחשפו מערת קבורה מפוארת ולצדה מתחם תעשייתי, ובו שני אגני פריכה לזית ושרידי גת.

מערת הקבורה

בחזית המערה חצר חצובה רחבת ידיים (8X8 מ') מסותתת למשעי. מהחצר ישנו מעבר דרך פתח חצוב אל אולם רבוע (4X4 מ') המשמש כבור עמידה רדוד ורחב ידיים. מסביב לבור העמידה ערוכים בכל אחת מפאות הבור שלושה חדרים (3X2.5 מ') המשמשים כחדרי קבורה. במרכזו של כל אחד מהחדרים נחצב בור עמידה רדוד וסביבו שלוש אצטבאות. דומה כי יש לשייך מערות אלה לתקופה הרומית המאוחרת וזאת על סמך תוכניתם. חסרונם של כוכים מלמד כי יש לאחר, ככל הנראה, מערות אלה למאות השנייה השלישית. מערות קבורה

איור 8: מראה כללי של שטחים D ו-F

דומות המתוארכות לפרק זמן זה נתגלו בבית הקברות בבית ענון (מגן, תשס"א, עמ' 53-59). מערה זו מצטרפת לשתי מערות סמוכות זו לזו החצובות מדרום לשטח D. שלוש המערות הן חלק מהנקרופוליס של היישוב בתקופה הרומית המאוחרת. לנוכח תוכניתן הייחודית ופארן היחסי של המערות, יש להניח כי שימשו לקבורת משפחות המשתייכות לאצולת הממון של היישוב.

שטח F: מבני מגורים מימי בית שני (איור 8)

בשטח זה נערכו שני חתכי בדיקה לאורכו של קיר קדום. מן החפירה התברר כי קיר זה אינו אלא קיר אחורי של מבנה גדול מתקופת בית שני. שרידי הקיר הקדום תועדו לאורך כ־40 מ'.

מחפירת הבדיקה לאורכו של הקיר עולה כי כל השטח החקלאי שבמורד הקיר ומדרום לו הנו חלק ממכלול מגורים שהיה פעיל בימי בית שני ועד למרד ברכוכבא בראשית המאה השנייה.

שטח G: מתחם מערות קבורה מימי בית שני (איור 10)

איור 10: שטח G: מתחם מערות קבורה

בשטח נחפר מתחם של מערות כוכים האופייניות לימי בית שני ושימשו לקבורה. בסך הכול נתגלו שלוש מערות החצובות זו לצד זו בתוך מתחם קבורה אחד החצוב בסלע בצדו המערבי של האתר, במעלה המדרון של נ"ג 805. למערות פתח כניסה מדורג החצוב כמסגרת מרובעת שבתוכה קבוע הפתח למערה. מן הכניסה יורדים לחדר הקבורה

שבדופנותיו חצובים הכוכים. התקרה של כוכי הקבורה במערה הצפונית מקומרת, ואילו במערה המרכזית תקרת הכוכים ישרה ואופקית. גם בחזית מערות אלו נמצאו עצמות אדם שהוצאו מהמערות במהלך שוד עתיקות וכן כמות גדולה של חרסים כולל נרות מקורצפים ושברי גלוסקמאות.

סיכום

ממצאי החפירה והסקר מלמדים על אתר ארכאולוגי גדול מאוד. נראה כי ראשיתו כבר בתקופת הברונזה הקדומה, עת נוסד במקום יישוב שהתבסס על המערות הטבעיות הרבות המצויות לאורכו של הגיא המרכזי. באר מים קדומה בתחתית הגיא מלמדת על אקווה נושאת מים במקום, שייתכן כי שימשה כבר מראשית ההתיישבות באתר. עובדה זו מסבירה את חשיבותו של האתר כמקור מים זמין בספר המדבר, על אם הדרך הראשית החוצה את המדבר בואכה עמק הירדן.

ממצא החרסים שנלקטו בסקר מלמד על נוכחות אדם במקום בתקופת הברזל. לא ברור האם היה כאן יישוב בנוי או יישוב המבוסס על מערות בלבד.

מן החפירה עולה כי בימי בית שני התפתח במקום יישוב גדול ובו יחידות מגורים רבות ששילבו בבנייתן את המערות שבמקום כחללי מגורים ומרתפים. בצפון־מערב האתר משתרע הנקרופוליס של היישוב ובו מספר רב של מערות קבורה מטיפוס מערות כוכים האופייניות לתקופה. שברי גלוסקמאות וכלי אבן שנאספו בשפכי השוד שמחוץ למערות הקבורה מצביעים באופן חד משמעי על זהותה היהודית של אוכלוסיית המקום, כשבמרכז היישוב עמד ככל הנראה מבנה הציבור - בית הכנסת.

מנתוני הממצא הקרמי שנאסף מתברר כי היישוב לא נהרס בעקבות המרד הגדול של שנת 70, אלא המשיך והתקיים עד למרד ברכוכבא ונראה כי גם לאחריו. יתרה מזו; העדות הקרמית והשרידים בשטח מלמדים כי באתר הייתה רציפות יישובית מהמאה השלישית ועד המאה השביעית. נראה כי גרעין של אוכלוסייה יהודית המשיך להתגורר במקום גם לאחר מרד ברכוכבא. לגרעין זה יש לשייך את מערות הקבורה המפוארות שהותקנו במאות השנייה-השלישית ואשר שימשו ככל הנראה את האליטות של הכפר.

בתקופה הביזנטית משנה האתר את פניו. מבנה הציבור שבמרכז היישוב נהרס ובמקומו נבנה מתחם ציבורי חדש, אולי מנזר או תחנת מסחר ודרכים, כשלצדו כנסייה בסליקה. דומה כי בשלב זה הקהילה היהודית שהתגוררה ביישוב משך מאות בשנים התפוררה ואינה עוד. ההתיישבות באתר המשיכה גם בתקופה המוסלמית הקדומה עד המאה העשירית. אז ניטש האתר ולא יושב עוד עד לעת החדשה.

Magen Y., Tzionit Y., Sirkis O., 2004, Khirbet Badd Isa: Qiryat Sefer" in: Y. Magen, D.T. Ariel, G. Bijovsky, Y. Tzionit and O. Sirkis, *The Land of Benjamin* (JSP 3), Jerusalem, pp. 179-300.

Magen Y., 2008, Judea and Samaria Researches and Discoveries. *Synagogue at Susya*, JSP 6, Jerusalem, pp. 247-256.

Peleg Y. and Batz S., 2008. "Aristobulia, Khirbet", In: E. Stern (ed.). *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in The Holyland*, 5, Jerusalem, pp 1572-1573.

Yadin Y., 1981, "The Synagogue at Masada", in: L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem, pp. 19 –23.

מקורות

אילן צ', 1991, בתי-כנסת קדומים בארץ ישראל, תל אביב, עמ' 305-306.

גרן ו', 1982, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל, ירושלים.

כוכבי מ' (עורך), תשל"ב, יהודה שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים.

וקסלר בדולח ש', און א' ורפיאנו י', תשס"ד, "לשאלת זיהויה של מודיעין, עירם של החשמונאים", קתדרה, 109, עמ' 69–86.

לויך י', תשמ"ח, "בית הכנסת בתקופת בית שני: אופיו והתפתחותו", א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), בתי כנסת עתיקים, עמ' 11 – 29.

לויך י', תש"ן, "ממרכז קהילתי למקדש מעט", קתדרה, 60, עמ' 36 – 84.

מגן י', תשס"א, "בית הקברות בבית ענון שבהר חברון", קדמוניות, 121, עמ' 53 – 59.

מעוז צ', 1992, "בית הכנסת בתקופת הבית השני: קווים לדמותו הארכיטקטונית והחברתית", ארץ ישראל, כג, עמ' 331-344.

מרקוס מ', 1986, מדבר יהודה הדרומי: סקר נוף ומסלולי טיולים, ירושלים.

עמית ד', תשס"ג, בתי הכנסת בחורבת מעון ובחורבת ענים והיישוב היהודי בדרום הר חברון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

Conder C. and Kitchener H. (1883), *The survey of Western Palestine :III: Judaea. Memoirs of the topography, orography, hydrography, and archaeology*, London.

Forester G., 1981, The Synagogues at Masada and Herodium. In: L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem, pp. 24–29.

Gutman S., 1981, "The Synagogues at Gamla", in: L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem.

